

УДК 94(470+571)«18/19»

Ю.В. Подрез

## УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*В статті досліджується процес формування та розвитку української діаспори в Сибірі та на Далекому Сході впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., аналізуються масштаби, динаміка та регіональні особливості розвитку землеробства та кустарних промислів і ремесел на українських етнічних землях Росії. Велика увага приділяється доведенню українського походження багатьох кустарних виробництв Сибіру та Далекого Сходу, аналізується український зміст місцевої кустарної промисловості в умовах її інтеграції в економічний та культурний простір Російської імперії.*

**Ключові слова:** українська діаспора, українські етнічні землі, Сибір, Далекий Схід, українська колонізація, землеробство, кустарні промисли, українська громада.

*В статье исследуется процесс формирования и развития украинской диаспоры в Сибири и на Дальнем Востоке в течение второй половины XIX - начала XX веков, анализируются масштабы, динамика и региональные особенности развития земледелия, а также кустарных промыслов и ремесел на украинских этнических землях России. Большое внимание уделяется доказательству украинского происхождения многих кустарных производств Сибири и Дальнего Востока, анализируется украинское содержание местной кустарной промышленности в условиях ее интеграции в экономическое и культурное пространство Российской империи.*

**Ключевые слова:** украинская диаспора, украинские этнические земли, Сибирь, Дальний Восток, украинская колонизация, земледелие, кустарные промыслы, украинская община.

*The paper examines the formation and development of the Ukrainian diaspora in Siberia and the Far East during the second half of XIX - early XX century, analyses the scope, dynamics and regional characteristics of agriculture and crafts and crafts for Ukrainian ethnic lands. It is noted that the Ukrainian diaspora in Russia, which is now the eastern part of Cathedral Ukraine, formed over the centuries by a Ukrainian mass migrations, and as result of the rejection of ethnic Ukrainian territories from the main array. Much attention paid to proof Ukrainian origin of many homemade Siberia and the Far East, the content is analyzed Ukrainian local handicraft industry in terms of its integration into the economic and cultural space of the Russian Empire. Ukrainian ethnic lines successfully adapted to the socio-economic, political and cultural environment of Siberia and the Far East and was represented in all sectors of the economy Empire second half of XIX - early XX century. The main areas of compact residence of ethnic Ukrainian in Siberia and the Far East were the some of the most socio-economically developed regions of the Russian Empire, closely related to industrial, cultural and domestic traditions Dnieper Ukraine.*

**Key words:** Ukrainian diaspora, Ukrainian ethnic territories, Siberia, the Far East, Ukrainian colonization, agriculture, handicrafts, Ukrainian community.

**Постановка проблеми** дослідження визначається тим, що вивчення історії формування та розвитку української діаспори Росії, особливо на нинішньому етапі непростих між відносин Україною та Російською Федерацією постає актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Внаслідок різних причин політичного та соціально-економічного характеру протягом останніх століть за кордонами України опинилися і нині живуть мільйони етнічних українців, в тому числі і Сибіру та на Далекого Сходу. Всього на території Російської Федерації за даними останніх демографічних переписів та інших офіційних джерел сьогодні постійно проживає близько двох мільйонів етнічних українців, а за неофіційними даними – до семи мільйонів. Це свідчить, про те що

українська діаспора Росії залишається найбільшою діаспорою українського народу. Вона має для сучасної української держави колосальне значення тому що без східної діаспори не може бути Соборної України. Визначена наукова проблема пов'язана з необхідністю генерування нових поглядів на соціально-економічну історію української діаспори Росії, з потребою популяризації національного історичного досвіду і відродження національної культури серед закордонного українства відповідно з новими завданнями, які висуває сучасність.

**Аналіз актуальних досліджень.** Історіографічний аналіз теми дослідження свідчить, що становлення та розвиток української діаспори в Сибіру та на Далекого Сходу впродовж другої половини ХІХ

– початку ХХ ст. дотепер не став предметом спеціального наукового вивчення ні у вітчизняній, ні у російській історичній науці. Такими фахівцями як П. Головачев [5], П. Грегори [6], М. Добров [8], Є.Ю. Золотуєва [14], Ю.О. Зуляр [15], С.Я. Капустина [18], Ю.О. Кашаєв [19], М.М. Козьмін [20] та іншими розглядалися лише окремі аспекти нашої проблеми. Проте, ними був накопичений значний фактичний матеріал, намічений ряд ключових проблем, які стосуються окремих аспектів соціально-економічного розвитку українських етнічних земель та інших регіонів компактного і дисперсного проживання українців, які протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. опинилися поза межами Наддніпрянської України. Дотепер відсутнє комплексне дослідження історії розвитку українських етнічних земель Сибіру та Далекého Сходу у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., де всі соціально-економічні та етнокультурні процеси були б розглянуті в єдиному територіальному і хронологічному контексті.

**Мета статті** полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення джерельної бази систематизувати та реконструювати соціально-економічну та етнокультурну історію української діаспори Сибіру та Далекého Сходу другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також визначити внесок підприємницьких верств української діаспори у економічний, соціальний та культурний розвиток окремих регіонів Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

**Виклад основного матеріалу.** Значна частина української діаспори Росії утворювалася шляхом переселення українців Наддніпрянської України до внутрішніх губерній Російської імперії. Поодинокі міграції були зафіксовані ще у ХVІ ст., коли українські козаки освоювали простори Сибіру, Далекého Сходу, Камчатки та Чукотки [14, с.90-95]. Масові ж переселення українців, характерні для другої половини ХІХ – початку ХХ ст., мають більш визначений час та ґрунтовніше мотивування. Так на Кубань, Нижнє та Середнє Поволжя, в Сибір та Далєкий Сход масова

міграції українських козаків, селян, кустарів та ремісників з Наддніпрянської України особливо підсилилися з середини ХІХ ст. [7, с. 28-30].

Етнічне українське населення здавна відігравало величезну роль у соціально-економічному житті усіх регіонів Росії, в тому числі й Сибіру та на Далєкому Сході. Наприкінці ХІХ – початку ХІХ ст. українські землероби та кустарі проживали практично в кожному населеному пункті Сибіру та Далекého Сходу. Труднощі господарського освоєння сибірських регіонів, слабкий розвиток місцевої промисловості, нерозвиненість шляхів сполучення, віддаленість від основних промислових центрів, просторість території при малій заселеності, з одного боку, невичерпні сировинні можливості та багатий виробничий досвід українських переселенців з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Київщини та інших регіонів України, з іншого боку, стимулювали господарську діяльність українського населення Сибіру та Далекého Сходу та широкий розвиток тут землеробства та кустарного виробництва. Як показала практика, саме з дрібних підприємств і майстерень кустарного типу виросла велика промисловість Сибіру та Далекého Сходу [19, с.121-123].

Нема сумніву, що етнічні українці зіграли важливу роль в соціально-економічному й етнокультурному житті Сибіру та Далекého Сходу. Лише протягом 1885-1916 років на просторах Сибіру та Далекého Сходу розселилося близько 1630 тис. українців, що склали близько 40 % всіх переселенців, які переїхали із Європейської частини Російської імперії за Урал. В Сибір українці вперше стали попадати ще у ХVІІ ст. як засланці, а пізніше з'явилися й добровільні переселенці. В Сибір та на Далєкий Сход почали прибувати окремі родини українських переселенців, але число їх до другої половини ХІХ ст. було незначним. Оселившись в селах одновірцями, вони часто розчинялися в їхньому середовищі. Масова українська колонізація Сибіру та Далекého Сходу розпочалася із другої половини 70-х років ХІХ ст. й різко зросло під час спорудження Транссибірської залізниці у

1895-1905 роках. Українці селилися в основному поблизу цієї залізниці, переважно в селах, і займалися як землеробством, так й малим промисловим підприємництвом. Всього за даними перепису 1897, у Сибіру проживало 165,2 тис. етнічних українців, у тому числі в Томській губернії – 99,3 тис. (5,2 %), в Тобольській губернії – 37,8 тис. (2,6 %), в Єнісейській області – 21,4 тис. (3,8 %), в Забайкальській області – 5,5 тис. (0,8 %), в Іркутській губернії – 2,2 тис. (0,4 %), в Якутській області – 315 чоловік (0,1 %). В 1890-х роках основний потік українських переселенців йшов з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній [15, с.138-143].

Особливо масштабно відбувалося заселення українцями найбільш родючих земель півдня Західного Сибіру. Цей регіон компактного проживання українців у Південно-Західному Сибіру отримав неофіційну назву Сірого Клину або Сірої України. Значного розмаху українська колонізація набула в результаті Столипінської аграрної реформи. Українці переселялися головним чином в Ішимський і Тюкалинський округи Тобольської губернії, а також в Барнаульський, Бійський і Каїнський округи Томської губернії. Основними заняттями українських колоністів Сірого Клину залишалося землеробство й скотарство в сполученні із промислами й ремеслами. Всього за період з 1864 по 1914 рік в Сибір переселилося 3687 тис. чоловік, основна маса яких були етнічними українцями – вихідцями з Наддніпрянської України [9, с.30-32].

До 1914 рік на території Сірого Клину або Сірої України проживало майже 1605 тис. українських колоністів. Серед них 54,5 тис. були вихідцями з Волинської губ.; 186,3 тис. – з Катеринославської губ.; 175,7 тис. – з Київської губ.; 359 тис. – з Полтавської губ.; 111 тис. – з Таврійської губ.; 195,3 тис. – з Харківської губ.; 135,8 тис. – з Херсонської губ.; 282,9 тис. – з Чернігівської губ. Більшість українських переселенців досить компактно зосередилося в південній частині Омського Прииртиштя, на півдні Тюкалинського та в Омському повітах. Вихідцями із Золото-

ношського, Козелецького, Пирятинського, Охтирського та інших повітів українських губерній тут були засновані великі села, що одержали назви на згадку про рідні місця переселенців [1, с. 399-406; 3, с. 72-80].

Початок переселення українців на Далекий Схід, в тому числі й початок формування тут етнічної української кустарної промисловості, відноситься до 1860-х років. Саме у цей час перші українські переселенці з Полтавської губернії стали розселятися на території Амурської області. Масовий приток на Далекий Схід українських переселенців ще більш підсилювалося із завершенням будівництва західної й центральної частин Транссибірської магістралі та з організацією морських перевезень українських переселенців пароплавами з портів Одеси до портів Владивостоку [22, с.6-7]. При розселенні українці намагалися селитися в безлісних долинах, що нагадували степовий ландшафт Наддніпрянської України. Основний потік українських переселенців був спрямований на південь Уссурійського краю. На території Амурської області українські колоністи розселилися досить компактно, концентруючись переважно в родючих місцевостях Зейсько-Буреїнської рівнини. Всього за даними перепису 1897, на Далекому Сході проживало 56,8 тис. етнічних українців, які становили 18,3 % населення регіону, у тому числі в Амурській області – 21,1 тис. (17,5 %), у Приморській області – 33,4 тис. (19,3 %), на Сахаліні – 2,4 тис. (8,4 %). Формування до кінця XIX – початку XX ст. у Сибіру та на Далекому Сході досить численного українського населення й поява в містах української інтелігенції сприяли зародженню українського суспільного й культурного життя [11, с.156-185, 20, с. 114-119]

На землях Сибіру та Далекого Сходу трудові ресурси українських переселенців, багатий господарський досвід і виробничі навички використалися як для землеробського, так й для промислового освоєння нових регіонів. Українцям Сибіру та Далекого Сходу, як правило, були властиві глобальний і стратегічний масштаб мислення,

почуття вірності цінностям Батьківщини – Наддніпрянської України, для них був природним виробничий досвід в галузі сільського господарства, промислів і ремесел [18, с. 6-20]. Дуже часто в регіонах розселення українських переселенців, прибуток від землеробства не покривав видатків й селяни вимушені були шукати заробіток за межами свого господарства. Потрапляючи в нові умови, пристосовуючись до них, українських переселенців дуже часто починали займатися малими промисловими виробництвами, що вже існували в місцях поселення, або ж відкривали нові заклади, розпочинали розвивати нові виробництва, для виробів яких знаходили ринки збуту. Різноманітні кустарні промисли етнічних українців, які оселилися в Сибіру та на Далекому Сході впродовж другої половини XIX – початку XX ст. швидко ставали складовою частиною як російського, так й українського суспільства й суттєво впливали на формування виробничої культури та духовності цих народів [21, с. 419-421].

Географічне розташування провідних галузей кустарної промисловості на території розселення українців в межах Сибіру та Далекому Сході складалося в ході тривалого історичного процесу й обумовлювалося низкою факторів як природно-географічного, так і ринкового характеру. У другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток дрібного промислового підприємництва в українських анклавах Сибіру та Далекого Сходу набував все більш широкого характеру, що було пов'язано із поширенням індустріального будівництва, розвитком комунікацій, тісних внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків. Наявність величезних територій та районів розселення етнічних українців, що відрізнялися по своєму геополітичному положенню, економічному і соціальному розвитку, визначило об'єктивні особливості формування та розвитку кустарного виробництва в окремих українських анклавах Сибіру та Далекого Сходу. Вплив наявності сировини на розвиток дрібного промислового підприємництва у різних районах мав величезне значення, але розвиток промислів

дуже часто диктувався високим попитом на окремі кустарні вироби [17, с. 170-178]. Продукція кустарної промисловості вимагала передусім місцевого попиту, оскільки у своїй більшості це були громіздкі предмети, що не окупали свого перевезення. Значний вплив на географію кустарних промислів українського населення Сибіру та Далекого Сходу мали й інші соціоекономічні чинники. В результаті сукупної дії всіх цих факторів у 1861 - 1917 роках територія Сибіру та Далекого Сходу як й інші регіони розселення українців в Росії була охоплена різними формами дрібного промислового підприємництва [16, с. 43-49].

Природні особливості Сибіру та Далекого Сходу були істотним чинником, що впливав на господарський та етнокультурний розвиток українських переселенців. Будівництво залізниці істотно змінило характер економічного та етнокультурного життя української діаспори Сибіру та Далекого Сходу, прискорило розвиток сільськогосподарського виробництва та багатьох галузей кустарного виробництва. На тлі цих процеси в середовищі землеробів та кустарів, які переселилися до Сибіру та Далекого Сходу з українських губерній відбувався процес розшарування на соціальні групи – підприємців, дрібних виробників, найманих робітників та ін. Наприкінці XIX – початку XX ст. у соціально-економічному розвитку Сибіру та Далекого Сходу відбулися значні зміни, пов'язані із процесом твердження капіталістичних відносин. Цей період характеризувався ринковою трансформацією господарства українських переселенців, появою у них нових видів виробництва та їх адаптацією до нових умов, становленням і розвитком ринкового механізму функціонування. Розташування населених пунктів на великій відстані друг від друга, потреба в задоволенні місцевого ринку необхідними товарами сприяли поширенню серед українських переселенців нових видів господарської діяльності [2, с. 100-101; 13, с.4].

Широкомасштабний переселенський рух з українських губерній та особливості економічного, етнокультурного і природ-

ного розвитку Сибіру та Далекого Сходу як й інших регіонів розселення етнічних українців сприяли становленню та зростанню тут малого промислового підприємництва, яке мало ряд істотних відмінностей від Наддніпрянської України та більшості районів центральної частини Росії. Товарний характер кустарних промислів, які у деяких українських кустарних осередків стали головним заняттям українських переселенців та їх нащадків, забезпечив українським громадам додатковий прибуток і гарантував задоволення основних господарських потреб. Несприятливі умови для ведення сільського господарства в багатьох регіонах Сибіру та Далекого Сходу приводили до залучення українських переселенців до кустарної промисловості. Відрізняючись масовим характером поширення серед українського етнічного населення, дана діяльність була необхідною практично в кожному населеному пункті українських анклавів Росії, що приводило до різноманіття видів кустарних та ремісничих виробництв [8, с.41-62; 12, с.90-93].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що більш динамічний розвиток землеробства та кустарно-ремісничих виробництв на українських етнічних землях Сибіру та Далекого Сходу намітився з 60-х років XIX ст. й тривав до початку революційних подій 1917 року. В основному саме у цей час практично у кожній зі складових малого промислового підприємництва проявилися нові тенденції, які свідчили про вихід малих форм промислового виробництва на якісно новий рівень розвитку. Звичайно українські дрібні підприємці спрямовували свою діяльність на задоволення зростаючих потреб економічних та гуманітарних мешканців тих регіонів Сибіру та Далекого Сходу, де вони оселилися. Проведене дослідження свідчить, що зусилля малих промислових підприємців, які проживали за межами Наддніпрянської України в українських анклавах Сибіру та Далекого Сходу, були спрямовані не тільки на отримання власного прибутку та розвиток комерційної справи, але й на національне

виховання представників української діаспори, популяризацію українських художньо-естетичних цінностей, задоволення духовних потреб мешканців краю. Селяни та підприємці українського походження брали енергійну участь у формуванні соціальної інфраструктури багатьох російських регіонів, в тому числі Сибіру та Далекого Сходу [10, с. 411-412]. При їх організаційній та фінансовій підтримці відкривалися медичні установи, школи, культурно-освітні заклади. Українські селяни та підприємці виступали у ролі постійних піклувальників громадських та державних установ, проводили благодійні акції, влаштовували спеціальні притулки для малозабезпечених верств населення Сибіру та Далекого Сходу. Вони практично повністю перебирали на себе функції держави по відношенню до свого населення у галузі житлового забезпечення, побутових послуг, медичного обслуговування, соціального страхування, освіти та культури. Діяльність українських селян та підприємців була дуже ваговою та доречною, вона не просто збільшувала реальні можливості, але й дуже часто створювала єдині умови для задоволення соціальних потреб населення багатьох регіонів Сибіру та Далекого Сходу [4, с. 282-290].

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** В цілому можна констатувати, що українська діаспора Росії, яка сьогодні є східною частиною Соборної України, утворювалася протягом століть як шляхом масових міграцій українців, так й внаслідок відторгнення частини етнічних українських територій від основного масиву. Протягом другої половини XIX - початку XX ст. основні регіони компактного проживання етнічних українців в Сибіру та на Далекому Сході являли собою одні з найбільш соціально-економічно розвинених регіонів Російської імперії, тісно пов'язані з виробничими, культурними та побутовими традиціями Наддніпрянської України. Остання обставина визначала той факт, що в цілому соціально-економічний розвиток таких українських етнічних земель як Східна Слобожанщина, Кубань (Малиновий Клин), Нижнє та Середнє По-

воляж (Жовтий Клин), Південно-Західна Сибір (Сірий Клин), Далекий Схід (Зелений Клин) був підпорядкований як загальноросійським закономірностям, так й українським етнокультурним особливостям. Ця обставина ще більше відтіняла специфічні особливості соціально-економічного еволюції місцевих українських громад, обумовлені своєрідністю історичного минулого регіону проживання українців, його географічного положення, економіки, культурно-побутових традицій, етнічного складу населення та іншими факторами. Українське етнічне населення, успішно адаптувалися в соціально-економічне, політичне та культурне довкілля Сибіру та Далекого Сходу й було представлене в усіх галузях народного господарства Російської імперії другої половини XIX – початок XX ст.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Военно-статистический сборник / [под ред. Н.Н. Обручева]. – СПб.: Воен. типография, 1871 – Вып. IV. Россия. – 1871. – 922, 235 с.
2. Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 года. – Петроград: Тип. Энергия, 1917. – 187 с.
3. Вся Чита и Забайкалье: Торгово-промышленный справочник путеводитель. – Чита: Изд. Ушакова И.С., 1923. – 86 с.
4. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. – Пг.: Тип. В.Киришбаума, 1915. – 339 с.
5. Головачев П. Сибирь. Природа, Люди. Жизнь / П. Головачев. – М.: Наука, 1909. – 290 с.
6. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / П. Грегори. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.
7. Деятельность сибирских земств // Земская Сибирь. – 1917. – №4. С.28-30.
8. Добров М. Торговля и промышленность Сибири в 1922-1923 гг. / М. Добров // Жизнь Сибири. – 1924. – № 3-4. – С. 41-62.
9. Ежегодник Министерства финансов. – СПб.: Тип. В.Киришбаума, 1909. – 765 с.
10. Ежегодник народного труда / Под. ред. В.В. Черняева. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1898. – 461с.
11. Ежегодник Общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – М.: Тип. ун-та, 1895. – 379 с.
12. Ежегодник промышленности и торговли за 1912-1914 гг. - СПб.: Б.и., 1915. – 205 с.
13. Жизнь Сибири. – 1924. – №3-4.
14. Золотуева Е.Ю. Переселение в Иркутскую губернию в годы Столыпинской реформы / Е.Ю. Золотуева // Иркут. ист.-экон. ежегодник: Материалы конф. – Иркутск, 2000. – С. 90-95.
15. Зуляр Ю.А. К истории районирования Сибири, разработки и образования. Восточно-Сибирского края / Ю.А. Зуляр // Ист.-экон. ежегодник: Материалы конф, Иркутск, 2000. – С. 137-143.
16. Иркутская промышленная и сельскохозяйственная выставка 1913 г. – Иркутск: Тип. М.Папкова, 1914. – 121 с.
17. Историко-статистический обзор промышленности России / [под. ред. Д.А. Тимирязева]. – СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1883 – Т. 1. – 1883. – 222, 53, 83, 164 с.
18. Капустина С.Я. Хозяйственный быт сибирского крестьянина / С.Я. Капустина. – СПб.: Тип. МВД, 1885. – 20 с.
19. Кашаев Ю.А. Особенности размещения и факторы развития кустарных промыслов Пермской губернии в конце XIX – начале XX в. / Ю.А. Кашаев // Материалы XLIII междунар. науч. студен. конф. Студент и научно-технический прогресс. Ч.1: История. – Новосибирск: Новосибир. гос. ун-т, 2005. – С. 121-123.
20. Козьмин Н.Н. Очерки прошлого и настоящего Сибири / Н.Н. Козьмин. – СПб.: Тип. «Печатный труд», 1910. – 266 с.
21. Короленко С.А. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев / С.А. Короленко. – СПб.: Тип.: В. Киришбаума, 1892. – 562 с.
22. Крестьянское дело. – 1908. – №21.